
A vilmosi Németország és az Osztrák Császárság egyházpolitikája*

Herger Csabáné**

„Zsarnok Heródes, miért remegsz / Krisztus jövetelére? /
Földi hatalmat nem keres, / Ki mennyet hoz a földre.”
Martin Luther, Coelius Sedulius alapján¹

a német térség egyházpolitikája a 19. század második felében, a Nyugat-Európához képest mintegy 100-150 évvel *megkésett polgári modernizáció* során lényegét tekintve azonos irányvonal mentén alakult annak ellenére, hogy a Hohenzollern vezetéssel megvalósult kisméretű egység és az európai nagyhatalmi politikából egyre inkább kiszoruló Habsburg örökös tartományok két külön államalakulatot képeztek. Míg a megkésettség elsődleges oka jogtörténeti szempontból a tartományi szétagolódásban ragadható meg,² a polgári modernizáció a korábbi, tartományi szintű kezdeményezésektől eltekintve akkor kerülhetett előtérbe, amikor – ha nem is egy, de két államba – integrálódott a német térség. A *klasszikus liberális, francia-porosz felvilágosult hagyaték*on alapuló és a *konzervatív, túlnyomórészt katolikus impulzusok* kötéshúzója jellemezte úgy az 1871-ben létrejött egységes német állam, mint 1867 után a monarchia nyugati felének hivatalos egyházpolitikáját az elsőben a liberális, a másodikban a konzervatív erők túlsúlyával. Az egyházak és az állam viszonyát érintő reformok – a polgári modernizáció államszervezeti és jogalkotási eredményeinek elismerése mellett is – erős társadalmi vitát és egyházi kritikát váltottak ki a vilmosi Németországban. Bár ilyen mértékű felzúdulásra az osztrák egyházügyi liberalizáció nyomán nem került sor, a vallási tradíciót képviselő katolikus egyház, amely a sikeresnek bizonyult ellenreformáció után az örökös tartományok lakosságának

---

* A tanulmány a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány támogatásával készült 2009-ben.

** Egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti Tanszék

¹ Martin Luther: *Az egyház babiloni fogságáról szóló könyvecske*, Felsőörs, Aeternitas, 2005, 113. o., Masznyik Endre fordítása. Luther írásának zárásaként, az „Amen” után idézi Coelius Sedulius (5. század) versét, mely eredetiben így hangzik: „Hostis Herodes impie/Christum venire quid times?/Qui regna dat coelestia”. Luther nem a köznépeknek, hanem elsősorban a műveltebbeknek szánta, és ezért latinul írta meg művét (*De Captivitate Babylonica Ecclesiae Praeludium Martini Lutheri Wittembergae*), mely 1520. október 6-án jelent meg 44 quartlevélen.

² A német térség szétagolódásának okait és a modernizációt késleltető tényezőket a központosított monarchiák példájával szembe állítva elemzi Kajtár István: *Egyetemes állam- és jogtörténet*, Budapest-Pécs, Dialóg Campus, 2005, 65. o. valamint 114-118. o.

túlnyomó többségét ismét tagjai sorában tudhatta, magától érthetően társadalmi befolyása megőrzése érdekében szállt síkra.

A hasonlóság alkotmánytörténeti gyökerei lényegét tekintve három nagyobb „forrásig” nyúlnak vissza. *Először is a középkori Sacrum Romanum Imperium egységes egyházpolitikája kiterjedt a birodalom minden tartományára*, így az 1282 után mintegy két évszázad alatt megszorodó Habsburg örökös tartományokra is. Közvetlen módon ez a középkori hagyaték ugyan nem befolyásolta a 19. századi folyamatokat, de a jogtudatban és a birodalom átörökített intézményeiben fellelhető a hatása. *Másodszor* említhető, hogy a protestantizmus – az ekkor már Német Nemzet Szent Római Birodalmának, vagy egyszerűen csak Német-római Birodalomnak nevezett szétagolt állam – minden territóriumában elterjedt. Igaz, hogy a Habsburg uralmi térségben az állami támogatást élvező rekatolizáció a 17. századra majdhogynem vallási homogenitást eredményezett, mégsem látni nagy különbséget a rendi államok monarchikus uniójának (1500-1749) tekintett örökös tartományok katolikus orientációja és a német tartomány-fejedelemségekben a tartományi rendek által meghatározott katolikus vagy evangélikus tartományi vallás között. *Államvallásokról volt szó, minden más felekezettel szemben kizárólagos jelleggel* mindkét esetben. A hasonló alkotmányjogi fejlődés okait keresve *harmadikként az 1848. évi forradalmi hullám következtében megfogalmazott alkotmánytervezetek azonos szellemiséget képviselő elveiről* kell említést tenni. Tesszük ezt annak ellenére, hogy a kremsieri tervezet *I. Ferenc József* félelmei és konzervativizmusa, a frankfurti alkotmány pedig a porosz uralkodó alulról szerveződő, demokratikus egységtörekvést elutasító hozzáállása miatt zátonyra futott.

Mielőtt tehát a 19. század második felének egyházpolitikai küzdelmeire rátérnénk, lássuk ezt a három forrást!

A Sacrum Romanum Imperium elnevezés³ a birodalom kétszeresen megalapozott univerzalisztikus funkcióját fejezte ki. Amellett, hogy *Nagy Károly* és az *Ottók* renovatio imperii-jéhez hasonlóan az antik Róma feltámasztásának célzatára utalt, magában hordozta azt a jelentéstartalmat is, hogy a 4. század óta pater patres címet használó római püspök Sancta Romana Ecclesiája az eredeti egyházi hatalom mellett a konstantinuszi hagyatékra (*Constitutum Constantini*)⁴

³ A frank Nagy Károly pecsétjeiről ismert Imperium Romanum elnevezés a királyi kancellária szóhasználatában II. Konrád idején honosult meg, a Sacrum Imperium nevet 1157 óta, a Sacrum Romanum Imperium nevet 1254 óta használták. A birodalom nevét illetően lásd Jürgen Peterson: Deutschland im Hochmittelalter, in: *Der grosse Ploetz. Auszug aus der Geschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Würzburg, Ploetz, 1991, 397-420. o., különösen 398-399. o.

⁴ Stilisztikai jegyek alapján a Constitutum Constantini keletkezését újabban a 8. század második felére datálják. Ekkor az egyházi állam létrejöttéhez szolgáltatott ideológiai alapot, a virágzó és késő középkorban pedig a pápai szupremáció igényének alátámasztására szolgált. Lásd többek közt Kulcsár Zsuzsa: *Konstantin császár adománylevele*, Világosság (1961) 9., 45-50. o.; Horst Fuhrmann: Konstantinische Schenkung und abendländisches Kaisertum, in: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* (DA) 22, 1966, 63ff.; Horst Fuhrmann: Konstantinische Schenkung, in: *Lexikon des Mittelalters*, Artemis-&Winkler-Verlag, V. köt., München-Zürich, 1980ff., 1385-1387. o.; Kurt Zeillinger: Otto III. und die Konstantinische Schenkung. Ein Beitrag zur Interpretation des Diploms Kaiser Ottos III. für Papst Silvester II. (DO III. 389), in: *Fälschungen im Mittelalter II*, (MGH Schriften 33, II), Hannover, 1988, 509-536. o.

hivatkozva önmagának világi rendező hatalmat is tulajdonított. Az *univerzalizmus* és a – birodalmi fejedelmektől független – *legitimáció igénye*, melyet a Karolingok óta a pápai koronázás és felkenés biztosított, ahhoz vezetett, hogy a Sacrum Romanum Imperium nem csak a császár és a birodalmi rendek, hanem a császár és a pápa közötti erőterben is mozgott.

A politikai ésszerűségből fakadó egyházpolitika alapjai jól láthatók már a *frank hagyaték*nál is: *Koldvig* katolikus keresztisével (498) a romanizált lakosság athanázuszi hitvallását választotta a germán törzsek arianizmusával szemben. Megnyerte Gallia lakosságának szimpátiáját, akik a frank hódításig az ariánus nyugati gótok fennhatósága alatt álltak, sőt a római katolikus tradíciót követő püspökök személyében az állami és városi igazgatás alapelemeire is rátalált a gyorsan növekvő frank birodalom. A püspökök és az apátok tehát állami feladatokat is elláttak, tanácsadóként és kancellárként a vándorló udvartartásban éltek, hűséggel (Treueid), valamint udvari szolgálattal (Hoffahrt) tartoztak. A frank egyház *népegyházként, az uralkodó saját egyháza*ként (Eigenkirche)⁵ Rómával szemben önállósága megőrzésén fáradozott, egyházalkotmánya és igazgatása a királyi belátástól függött. *Martell Károly* halála (741) után azonban a pápai udvar, hogy ezt a viszonylagos különállást felszámolja, újjászervezte a frank egyházat, és 748-ban minden keleti frank és bajor püspökséget a mainzi püspökségnek rendelt alá. Bár az erősebb kezű frank királyok alatt a pápai hatalomgyakorlás nagyban az uralkodói akarattól függött, *Jámbor Lajos* uralkodásának idejére (814-840) a római egyház frank földön is a világi uralkodó feletti szellemi hatalom igényével lépett fel.

A Sacrum Romanum Imperium uralkodóinak egyházpolitikája ezen a frank hagyatékra alapult. *Nagy Ottó*, akit a pápa 962-ben koronázott császárrá, *az egyházat a törzsi hercegek hatalmi törekvéseinek ellensúlyozására használta*. A püspökségek és az apátságok területe jogi különállást (ius immunitas) élvezett. Ezek vezetői magas birodalmi tisztségeket töltöttek be. Míg ők hivatalukat a kényszerű papi nőtlenség (cölibátus) következtében nem tudták átörökíteni, a törzsi hercegségek vezetői birodalmi méltóságukat utódaiknak továbbadták, és ilyen módon a császári hatalomtól függetlenedő, területi széttagolódást elősegítő tényezőkké váltak. Mivel az egyházi méltóságviselők egyben világi hatalomgyakorlók és a császári hatalom elsőszámú támaszai is voltak, a megüresedett javadalmakba helyezett személyek kiválasztásának joga jelentős politikai súllyal bírt. A birodalmi szempont és az egyházi érdekek közötti gyakori ellentét a császár és a római pápa közötti viszályt erősítette.

A cluny reformmozgalom többek között a főpapi székek betöltésére gyakorolt laikus (uralkodói) befolyás és a saját egyházi rendszerből adódó esetleges korrupció ellen is fellépett. A *IV. Henrik* császár és *VII. Gergely* pápa között kibontakozó investitúraharcban a pápaság a császári hatalommal egyenrangú félként vett részt, sőt a kölcsönös engedményeken alapuló wormsi konkordátum (1122) után egyre inkább befolyása alá vonta a nyugati kereszténység politikai vezetését – ahogy ezt *Augusztinus* (354-430) a „De Civitate Dei”-ben már megkívánta, majd

⁵ Reinhold Zippelius: *Kleine deutsche Verfassungsgeschichte. Vom frühen Mittelalter bis zur Gegenwart*, München, Beck, 1994, 20. o., valamint bővebben Reinhold Zippelius: *Staat und Kirche. Eine Geschichte von der Antike bis zur Gegenwart*, München, Beck, 1997, 4. fejt.

Aquinói Szent Tamás (1226-1274) a világi hatalomgyakorló felett szerinte erkölcsi értékítélet alkotására jogosult egyháztól ténylegesen is elvárta. Az egyházi méltóságviselők a kezükben összpontosuló *birodalmi jogi, rájuk átruházott világi hatalmat* és a *kánonjogi, eredeti egyházi hatalmat*⁶ kölcsönösen a másik hatalom támogatására használták. Ezt tükrözte az ún. „*két kard elmélet*” egyházi részről megfogalmazott szubordináló változata is: az egyházra ruházott, Istentől származó két kard egyikét az egyház a világi felsőbbségnek azért adományozza tovább, hogy azt a világi hatalomgyakorlók az egyház érdekében, az egyháznak alárendelve forgassák.⁷

A konkordátum⁸ és az 1220-1231/32. évek ún. fejedelmi törvényei⁹ közötti időszakban a *birodalmi alkotmány a Stauf-házi császárok reformjával* jelentősen módosult. Az alkotmány alapja a birodalom feje és a fejedelmek közötti hűbéri jogviszony lett, úgy az egyházi, mint a világi fejedelmek vonatkozásában. A *főpapok világi kormányzási és haszonvételi jogosítványait* 1122 óta hűbérjogi aktussal, jogarral való investitúrával kapták a császártól, mint ahogy ezt követően a világi fejedelmeket is velük azonos módon integrálták a birodalmi hierarchiába. A reform részét képezte az is, hogy az eddigi, etnikai alapú törzsi hercegségek helyén ez időre területi alapon kifejlődő tartományok birodalmi jogi elismerést kaptak. Ezek körében – témánk szempontjából – *az egyházi kézben lévő tartományok*, elsősorban a választófejedelmi méltósággal felruházott *kölni, mainzi és trieri érseki tartományok*, valamint *Salzburg* és ellenpéldaként *Tirol* (Brixen és Trient) érdekes.¹⁰ A salzburgi püspök egyházmegyéjében 739-től, majd érsekként egyháztartományában a 9. századtól gyakorolt világi hatalmat. Az egyháztartomány szétszórt területei előbb három központ, Salzburg, Friesach és Leibnitz köré

⁶ A kánonjog szerint az egyházi hatalom körébe a dolog természete szerint (*ratione materiae*) a tisztán szellemi dolgok (*causae mere spirituales*, például az eretnység kérdése, vagy a házasság jogintézménye) és a szellemiekkel kapcsolatban álló világi dolgok (*causae spirituales adnexae*, például a házassági vagyoni jog és az öröklési jog), a személyi állapotból következően (*ratione personae*) pedig a *causae clericorum*, azaz az egyházi személyekkel vagy egyházi személyek között lefolytatott jogviták és a *causae personarum miserabilium*, azaz a keresztesek, a szegények, az özvegyek és az árvák ügyei tartoztak. Lásd Wilhelm Brauner: *Osztrák alkotmánytörténet napjainkig*, Pécs, a PTE Állam- és Jogtudományi Kar kiadása, 1994, 49-50. o.

⁷ Lásd hozzá Wilhelm Levison: „Die mittelalterliche Lehre von den beiden Schwertern”, in: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* (DA) 9, 1952, 14. és azt követő oldalak.

⁸ Az V. Henrik és II. Calixtus között 1122. szeptember 23-án Worsmban létrejött megegyezés értelmében a világi hivatalok és javadalmak adományozását (jogarral való investitúra) elválasztották a megüresedett egyházi méltóságok betöltésétől (bottal és gyűrűvel való investitúra). A konkordátum formailag két oklevélből állt, a pápai engedményeket tartalmazó Calixtinumból és a császári engedményeket tartalmazó Privilegium Henriciből. A forrást lásd Zippelius: *Kleine ... i.m. 27. o.*, a jogi aktus képi ábrázolásait lásd Gernot Kocher: *Szimbólumok és jelek a jogban. Történeti ikonográfia*, Pécs, a Pécsi Tudományegyetem Jogtörténeti Tanszékének kiadványai, 2008, 2., 15., 97., 117., 124., 147. és 164. kép.

⁹ A tartomány feletti hatalmat, azaz a tartományoknak a birodalommal szembeni jogait és kötelezettségeit birodalmi törvények rögzítették. Ezek között II. Frigyes 1220-ban az egyházi fejedelmek („*Confoederatio cum principibus ecclesiasticis*”), 1231/32-ben a világi fejedelmek („*statutum in favorem principum*”) részére kiadott ún. fejedelmi törvényekben a tartomány feletti uralom jogi megalapozását biztosította. A forrásokat lásd Zippelius: *Kleine ... i.m. 27-28.o.*

¹⁰ A Stauf birodalmi reform keretében a tartományok kialakulását részletesen elemzi Brauner: *i.m. 23-29. o.*

csoportosultak, majd a 13. századra zárt területté konszolidálódtak (1277), és egyházi tartományként birodalom-közvetlen állást szereztek (1228).¹¹ A későbbi Tirol alapját Brixen és Trient püspökségei képezték, melyek püspökei a 11. században birodalmi tisztségviselőként jelentős új területekre is szert tettek. Új grófságaikat hűbérbe adták, melyek a hűbéri öröklés következtében az egyházi fejedelmekkel szemben a grófok pozícióját erősítették. Bár a 13. században a Meran menti Tirol várában székelő grófok a legtöbb érintett grófságot Tirol név alatt tartományként egyesítették, a brixeni és a trienti püspökök a 19. századig birodalmi fejedelmek maradtak; birodalom-közvetlen területeiket Tirol csak 1803-ban kebelezte be.

Az egyházi tartományfejedelmek körén túl a vallási viszonyok kapcsán említést kell tenni arról is, hogy az *egyházi felségjog* (advocatia esslesiae) természetesen részét képezte úgy a világi, mint az egyházi tartományurak hatalmi körének is. Az egyház felügyeletén túl a 15. században, különösen az ellenpápák idején az általános védelmi funkcióhoz azonban új jogosítványokat társítottak, melyek lehetővé tették a *tartományúr „reformáció előtti egyházkormányzatának”,* azaz a tartományi egyházaknak a kiépülését – a katolikus egyház külső egységének és oszthatatlanságának megőrzése mellett. Közismert példa *IV. Rudolf* herceg esete, aki a Habsburg dinasztia hatalmának kiterjesztése érdekében az oklevél-előállításól/hamisítástól sem riadt vissza. *Rudolf* legidősebb fiúként egy kézben örökölt tartományaiban mint „archiepiscopus, episcopus, archidiaconus, decanus in terra mea” lépett fel.¹² Az egyházi felségjoghoz hozzátartozott az is, hogy – bár a dogmák érinthetetlenek voltak – az egyházi autonómiát a belső egyházi élet terén a *ius reformandae disciplinae*, az igazgatás terén az egyházi rendeletek kihirdetéséhez való jog (*ius placetum*), a pénzügyek terén a holtkézi törvények (*ius manus mortua*) és az esetleges rendkívüli adók, a bíraskodás terén pedig a szentszéki ítéletek ellen világi bíróságokon biztosított jogorvoslati lehetőség által (*recursus ab abusu*) korlátozták.¹³

Az első „forrás” tekintetében tehát megállapítható, hogy a keleti-frank hagyatékon, az Eigenkirche rendszerén felépülő birodalmi egyházpolitika legfontosabb elemei (az egyházra alapított hűbéri állam, az átruházott világi hatalmat is gyakorló főpapság, az egyházi kézben lévő tartományok, de legfőképpen a világi tartományúr „reformáció előtti egyházkormányzata”) kellő mértékben megalapozták az államegyházi rendszert tartományi szinten megvalósító 16. századi megoldást.

Tehát *Martin Luther* tág értelemben vett szülőföldjén a hitújítás, mely a korábbi reformmozgalmakkal szemben már elfojthatatlannak bizonyult, *nem vezetett az egyház és az állam közötti viszony radikális átalakításához.* Ennek oka teológiai és alkotmányjogi szempontból is elsősorban abban ragadható meg, ahogy *Luther* a

¹¹ A salzburgi tartományi politikához lásd Herbert Klein: Salzburg, ein unvollendeter Paßstaat, in: *Die Alpen in der europäischen Geschichte des Mittelalters*, Reichenau-Vorträge 1961-1962. Vorträge und Forschungen 9, Thorbecke, 1965, 275-291. o.

¹² Lásd bővebben Hermann Baltl – Gernot Kocher – Markus Steppan: *Österreichische Rechtsgeschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, 2008, Graz, Leykam, 84. o.

¹³ Az advocatia ecclesiae tartalmát ismerteti és elemzi Brauneder: i.m. 33. o.

világi hatalomgyakorlókhoz viszonyult. Nem közvetlenül az egyházszervezetről, hanem azokról a hatalmasságokról szólt, akik a *Názáreti Jézus Krisztusba* vetett hitük által¹⁴ megigazolást nyertek. Miután nyilvánvalóvá vált számára, hogy a papi rend útján az egyház megújítása nem lehetséges, úgy vélte, hogy a német nemzet nemességében lelt rá a szükséges mentő kézre. Az apostoli levelek alapján¹⁵ vallotta, hogy „a világi hatóság Istentől arra van rendelve, hogy a gonoszokat megbüntesse, és a kegyeseket védelmezze, (és ezért) szükséges, hogy hivatalát szabadon és minden akadály nélkül gyakorolhassa az egész keresztyénségben”.¹⁶ Ez a felfogás közvetett módon ahhoz vezetett, hogy a parasztfelkelések (1524-25) leverésével megerősödött tartományfejedelmi hatalom természetes része lett a tartományi egyház feletti rendelkezési jog.

Luther pártfogójának, Bölcs Frigyesnek az öccse, János 1527-ben e rendelkezési jogból fakadóan végeztetett a szász tartományban átfogó egyházi és iskolai vizitációt. Minden helységben megvizsgálták a klerikusok, a tanárok és a hívők képzettségét, a helyi egyházi szokásokat és a tulajdoni viszonyokat; a régi egyházi intézmény azonban most az új célt szolgálta. Eközben az első speyeri birodalmi gyűlés 1526-ban – a következő zsinatig – a tartományi rendekre ruházta a *ius reformandit*. Ennek értelmében mindazon rendelkezéseket bevezethették, amelyeknek keresztyéni jellegéről és célszerűségéről a hercegek meggyőződtek. Az evangélikus tartományfejedelmi egyházkormányzat kialakulását nagyban elősegítették a kisajátítások is. Az egyházi javak szekularizálása, bár a pénzügyi szempontból szükséghelyzetben lévő tartományurak már korábban is éltek ezzel a lehetőséggel,¹⁷ a protestantizmussal kapcsolatban elsőként a Német Lovagrend területén fordult elő 1525-ben.¹⁸

Mivel a tervbe vett zsinat megtartására mindez ideig nem került sor, Ferdinánd a birodalom császári helytartójaként 1529-ben, a második speyeri birodalmi gyűlésen a *Luthert elítélő wormsi ediktum* (1521) ismételt érvényesítése mellett foglalt állást. Feloldotta a birodalmi gyűlés 1526-ban hozott vallási tárgyú rendelkezéseit is, ami ellen áprilisban az evangélikus rendek¹⁹ *lelkiismeretükre hivatkozva*

¹⁴ Róma 3:22, 30 „Isten igazsága pedig a Jézus Krisztusban való hit által mindazokhoz és mindazoknak, akik hisznek. (...) egy az Isten, aki megtisztítja a zsidót hitből és a pogányt hit által.

¹⁵ Róma 13:1 „Minden lélek engedelmeskedjék a felsőségnek, mert ez nem hiába hordja a fegyvert, Istent szolgálja vele, a gonosznak büntetésére és a kegyeseknek dicséretére.” Valamint 1. Péter 2:13 „Engedelmeskedjétek minden emberi rendelésnek az Úrért, mert ez az ő akaratja!”

¹⁶ Martin Luther: *A német nemzet keresztyén nemességéhez a keresztyénség állapotának megjavítása ügyében*, Felsőörs, Aeternitas, 2004, 76. o. A mű eredetileg 1520 augusztusának közepén 4 ezer példányban jelent meg „An den Christlichen Adel deutscher Nation: von des Christlichen standes besserung. D. Martinus jj Luther. Vuittenberg.” címen Nikolaus Amsdorfnak ajánlva.

¹⁷ Tartományúri szekularizáció először a 13. században, II. Hohenstauf Frigyes uralkodása alatt fordult elő. Lásd bővebben Baltl – Kocher – Steppan: i.m. 107. o.

¹⁸ A Hohenzollern dinasztia tagja, Albrecht von Brandenburg-Ansbach, a rend nagymestere ekkor már két éve személyes kapcsolatban állt Lutherrel, aki maga is a birtokok kisajátítására buzdította. A porosz hercegi címet felvevő immár világi fejedelem hercegsége a krakkói szerződés (1525. április 8.) értelmében a lengyel király hűbéri felségjoga alatt állt.

¹⁹ Szász János választófejedelem, György, Brandenburg-Ansbach fejedelem, Ernő, Braunschweig-Lüneburg fejedelem, Fülöp, Hessen fejedelem, Wolfgang, Anthal fejedelem és 14 birodalmi város. Lásd bővebben Helmut Neuhaus: Heiliges Römisches Reich, Österreich und Brandenburg-Preußen, in: *Der grosse Ploetz*. ... i.m. 633-665. o., különösen 637. o.

tiltakozásuknak („protestatio”) adtak hangot, a reformáció körüli jogi bizonytalanságok ezzel azonban nem szűntek meg.

Nem sokkal az után, hogy *V. Károlyt* Bolognában a pápa császárrá koronázta, az augsburgi birodalmi gyűlés (1530) ismét a vallási kérdésekkel foglalkozott. A protestáns rendek és városok által aláírt *Confessio Augustana*,²⁰ melyet *Melanchton* a Coburgban tartózkodó *Luther* nélkül, latin és német nyelven fogalmazott meg, négy dél-nyugati város, *Straßburg*, *Konstanz*, *Lindau* és *Memmingen* „*Confessio Tetrapolitana*”-ja, valamint *Zwingli* „*Ratio Fidei*”-je nyilvánvalóvá tette, hogy nem csak maga a kereszténység, de a protestantizmus is széttöredezett. A vallási vita birodalmi hatáskörbe vonásával az irányzatok közötti szakadék tovább nőtt. Császári utasításra katolikus „ellennyilatkozat” (*Confutatio Augustana*) készült. Az erre adott lutheránus apológiát²¹ a császár elutasította, és a wormsí ediktum érvényét ismét megerősítette.

A császári egyházpolitika ellen a hesseni fejedelem vezetésével életre hívott *schmalkaldeni szövetség* (1531) eredményes fellépése és a törökveszély egy évvel később a nürnbergi tanácskozáson a vallásbéke meghirdetéséhez vezetett („*Nürnberger Anstand*”). Anélkül, hogy a katolikus rendek az ezzel egy időben ülésező regensburgi birodalmi gyűlésen hozzájárulásukat adták volna, *V. Károly* császár a vallási ügyek rendezésére megtartandó zsinat vagy birodalmi gyűlés határozatáig engedélyezte a szabad vallásgyakorlást. Megszüntette a Reichskammergericht előtt folyamatban lévő „vallási pereket” is – cserébe a protestáns rendek katonai támogatásáért. Mindez a korábban nyilvánosan eretneknek ítélt *lutheri reformáció birodalmi jogi állásának megalapozását jelentette*.

Ennek ellenére a tridenti zsinat megnyitásával egy időben (1545), továbbra is a vallási egység megőrzésén fáradozva, a császár a protestáns fejedelmek alávetését határozta el. A szász választó unokaöccsét, egyben *Hesseni Fülöp* sógorát, *Móricot* maga mellé állítva 1546-ban Szászország és Hessen ellen indult. A schmalkaldeni szövetség megtörését (1546-47) követően a katolikus rendek, melyek egyébként 1538-ban ugyancsak ligába tömörültek a császárral szemben, most a protestáns fejedelmekkel közösen léptek fel. *Móric* a szász választófejedelemségért a fejedelmi ellenzék élére állt és *II. Henrik* francia királlyal szövetkezve a *passaui szerződés* (1552. augusztus 2.)²² aláírására kényszerítették – az újabb török támadás veszélyével szembesülő – *Ferdinándot*. A szabad vallásgyakorlás biztosítása azzal a kikötéssel, hogy a következő birodalmi gyűlés dönt a vallási kérdések rendezéséről, az uralkodói akarattal szemben súlyos bel- és külpolitikai tényezők hatására

²⁰ *Confessio Augustana*. Das Augsburger Bekenntnis, a latin szöveg in: *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1930, 50-137. o. Lásd hozzá: Gunther Wenz: *Theologie der Bekenntnisschriften der ev.-luth. Kirche*, Berlin-New York, I. köt. 1996, II. köt. 1997.

²¹ *Apologia Confessionis Augustanae*, lásd hozzá Christian Peters: *Apologia Confessionis Augustanae. Untersuchungen zur Textgeschichte einer lutherischen Bekenntnisschrift (1530-1584)*, Calwer Theologische Monographien. Reihe B: Systematische Theologie und Kirchengeschichte 15, Stuttgart, 1997.

²² Lásd hozzá bővebben Volker Henning Drecoll: *Der Passauer Vertrag (1552). Einleitung und Edition*. Arbeiten zur Kirchengeschichte 79, Berlin-New York, Walter de Gruyter, 2000.

valósulhatott csak meg.

Az 1555. szeptember 25-én megkötött *augsburgi tartományi- és vallásbéke* – minden más felekezet, elsősorban a reformáltak kizárásával – a katolikus egyház és a Confessio Augustana követői közötti viszonyt szabályozta a birodalmi alkotmányjogba illesztve, ám bár annak reményét, hogy a teológusok kiegyeznek, ekkor még nem adták fel. Elsősorban a katolikus rendek és *Ferdinánd* ellenállásán múlt, hogy a *hitvallás megválasztásának általános szabadsága*, amely teológiai, birodalmi jogi és hatalompolitikai vonatkozásában is megfogalmazódott, *nem nyert elismerést*. A birodalmi hatáskörből kikerült a tartományok feletti egyházi felségjog, és a középkori egyetemes császár- és birodalomeszmény is elenyészett. A tartományi rendeket illető *ius reformandi* annyiban korlátozott volt, hogy a *Reservatum ecclesiasticum*²³ értelmében az *egyházi fejedelem*, ha a protestantizmushoz csatlakozott, elveszítette fejedelmi jogait, bevételeit és uralmi területét, illetve kénytelen volt maga helyett katolikus utódot jelölni. A reservatum célja az volt, hogy az akkori birtokviszonyokat megőrizték és az egyházi tartományfejedelemségek szekularizációját megakadályozzák.

A *ius reformandi* mellett a vallásbéke csupán a kivándorlás jogát (*ius emigrandi*) biztosította azoknak a nem jobbágy státuszú alattvalóknak, akik a tartományi vallást nem fogadták el és adóhátralék nem terhelte őket. A jobbágyok esetében a kényszerrel fenntartott személyes függés ilyen módon a vallásszabadság teljes hiányát jelentette, míg a birodalmi városok polgárai lehetőséget kaptak arra, hogy vegyes vallású lakosság esetén a két felekezet egymás mellett létezzen. A „*cuius regio, eius religio*” fordulat a vallásbéke szövegében nem szerepelt. *Az utólag interpretált jogelv jelentősége elsősorban abban állt, hogy az újkori államegyházi rend német földön ebbe lett „felöltöztetve”*. A *Reservatum ecclesiasticum* alapján egyértelműen állítható, hogy az augsburgi vallásbéke egy kölcsönös engedelményeken alapuló megegyezésnél nem tekinthető többnek.²⁴

Tény, hogy a béke szövegét több helyütt kétértelműség jellemezte, vitatott volt a felsőbbség jogának terjedelme az alattvalók vallásának meghatározására, a birodalmi rendek reformációs jogosultsága, a *Reservatum ecclesiasticum*nak a protestáns birodalmi rendekre (*Corpus Evangelicorum*) kiterjedő személyi hatálya, de a tartományi kolostorok szekularizációjának kérdése is. A gyakorlatban további problémát jelentett a vallásbékéből kifejezetten kizárt kálvinizmus kérdése is. Mindeközben a katolikus birodalmi rendek (*Corpus Catholicorum*) az augsburgi birodalmi gyűlésen (1566) hivatalosan is elfogadták a tridenti zsinat határozatait.

A 16. század második felében a protestáns tartományokban szinte kivétel nélkül felszámolták a püspöki hivatalt, és a püspök potestas iurisdictionisát a fejedelem vette át. A püspöki rendszer elméletének képviselői a tartományúr püspöki jogát

²³ A protestáns rendek elutasították ugyan a reservatumot, uralkodói teljhatalmával élve *Ferdinánd* mégis a békéhez fűzte, és az egyházi tartományok protestáns nemessége, lovagjai, városai és szabad parasztközösségei 1555. szeptember 24-én a *Declaratio Ferdinandeában* szabad vallásgyakorlásuk fejében elismerték érvényét. A reservatum következtében a birodalmi korona mindig katolikus kézben maradt, hiszen a királyválasztásban három katolikus egyházi fejedelem és a cseh király is részt vett, aki 1526-tól katolikus Habsburg volt. A választófejedelmi testületben ilyen módon a katolikus többség biztosítva volt.

²⁴ Értékelését lásd Neuhaus: i.m. 642-643. o.

mindezekén túl a birodalmi jogból is levezették.²⁵ A világi úr egyházi ügyekben, elsősorban a házassági bíráskodás területén, summus episcopusként gyakorolt iurisdictiót, illetve felügyelte azt, ha a gyakorlatban a teológusokból és jogászokból álló vegyes testület, a konzisztórium járt el tartományúri jogosultsága alapján.²⁶

Az augsburgi tartományi- és vallásbéke pontosítására 1648-ban került sor: a harmincéves háborút lezáró westfáliai békekötések, azaz a francia részről Münsterben, illetve svéd részről Osnabrückben aláírt békeszerződések²⁷ értelmében. A birodalmi rendek ezen túl a birodalommal szemben *korlátlanul élhettek tartományi felségjoguk gyakorlásával* úgy világi, mint egyházi ügyek tekintetében. A westfáliai békék újítása volt az is, hogy a vallási rendelkezéseket kiterjesztették a kálvini reformált egyházra, amely így birodalmi jogilag elismert egyházzá vált. A tartományúr *külső jogi hatalma az egyházalkotmány felett már az általános területiális szuverenitásból fakadt*, így szellemi dolgok felett is a legfőbb hatalom birtokosa lett. A westfáliai békék, illetve az azt rögzítő nemzetközi jogilag garantált birodalmi alaptörvény a német térség visszafordíthatatlan széttöredezettségéhez vezettek vallási szempontból is.

A lelkiismereti- és vallásszabadságot a protestantizmus 16-17. századi történetéhez kötve általában a klasszikus szabadságjogok „anyajogaként” értékelik, amely elsőként megjelenve közvetlenül befolyásolta úgy a többi egyéni szabadságjog (szólás- és sajtószabadság, személyes szabadság), mint a kollektív jogok (egyesülési és gyülekezési szabadság) deklarálást és biztosítását. Mindez nem tagadható. Ennek ellenére – a második „forrás” kapcsán elmondottakat mintegy összegezve – azt látjuk, hogy protestantizmus német földön nem az általános vallásszabadságot és nem is a felekezeti jogegyenlőséget jelentette, sőt a tartományfejedelmi egyházkormányzat az államegyházi rendszert nagyjából még 250 évre átörököltette.

A német jogterület a 17. századig elsősorban *Johannes Althusius* (1557-1638) természet- és észjogi tana által járult hozzá a szekuláris állam kialakításához közvetett, az emberi jogok történetéhez közvetlen módon. Ezek az eszmék vezettek el a szabadságlevelekhez, a privilégiumokat biztosító rendi és városi rendtartásokhoz, bár a 17. század végétől az abszolút állam már teljesen elfojtotta az ilyen kezdeményezéseket. Egy generációval később *Samuel von Pufendorf* (1632-1694) elképzelései csak azt célozták, hogy az államhatalom jogos, önkénytől mentes, a közjó érdekében elkötelezett és az objektív jogrendhez kötött hatalom legyen. A polgár nem jogalany volt, hanem az állami gondoskodás tárgya.

²⁵ Martin Heckel: *Staat und Kirche nach den Lehren der ev. Juristen Deutschlands in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, ZLG, Kan. Abt. 42. köt., 1956, 119. o. és 210. o.

²⁶ Lásd bővebben Herger Csabáné: *A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig. A magyar házassági köteléki jog és az európai modellek*, Budapest-Pécs, Dialóg Campus, 2006, 64-66. o. valamint Hartwig Dieterich: *Das protestantische Eherecht in Deutschland bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts. Ius ecclesiasticum 10.*, München, Claudius, 1970 és Hans Dölle: *Familienrecht. Darstellung des deutschen Familienrechts mit rechtsvergleichenden Hinweisen*, Karlsruhe, C. F. Müller, I. köt. 1964.

²⁷ A 16. század második felében kialakuló rend szerint a Corpus Evangelicorum és Corpus Catholicorum, azaz a birodalmi gyűléseken külön-külön tanácskozó evangélikus és katolikus birodalmi rendek megegyezése volt szükséges ahhoz, hogy birodalmi jogilag kötelező határozat szülessen. A westfáliai békekötések értékelését lásd Neuhaus: i.m. 647-649. o., továbbá Conrad Bornhak: *Deutsche Verfassungsgeschichte vom Westfälischen Frieden an*, Stuttgart, Enke, 1934.

Pufendorf és a porosz jogalkotásra a hallei egyetem kancellárjaként tényleges befolyást gyakorló *Christian Freiherr von Wolf* (1679-1754) az államtól nem követelte a természetes jogokat; a szabadság és az egyenlőség eszmerendszerükben csupán természetes állapot maradt. A német valóság, a „*teutsche Libertät*” messze elmaradt attól, amit Angliában a 17-18. század fordulójára a „*liberty*” jelentett. Az igazi szabadelvű gondolkodás német területen csak a 18. század utolsó harmadában bontakozott ki. A felvilágosodás szelleme átítatta az irodalmat, majd a francia forradalom hatására a jogászai gondolkodásban és az államjog területén is megjelentek az első nyomok. Az individuum autonómiájához – *Immanuel Kant* (1724-1804) szerint – a hozzátartozott az ember szabadsághoz, egyenlőséghez és biztonsághoz való joga, amelyeket az államnak mindenkor tiszteletben kell tartani.

Modernizáció általában véve, de a felekezeti jogegyenlőség, vagy legalábbis bizonyos terjedelmű vallási türelem tekintetében is, – a „*teutsche Libertät*” szellemében – csak tartományi szinten vált lehetségessé; bár 1806-ig de iure létezett a birodalmi szint is. Ezek a jogok szociális reformprogram részeként vagy a törvényhozás objektív alapelveként valósultak meg, az államcéljának megfelelő korlátozott módon.²⁸ A brandenburgi választófejedelem, *Hohenzollern Frigyes Vilmos* – gazdasági szempontok által vezérelve – 1671-ben lehetővé tette a berlini zsidó hitközség megalapítását, Nantes-i Edictum visszavonása (1685) után pedig menedékjogot és kedvezményeket adott a francia hugenottáknak.²⁹ Abban az évben, amikor a szabadkőműves *Christian Wilhelm von Dohm* Poroszországban „A zsidók polgári javulásáról” írt,³⁰ *II. József* a Habsburg örökös tartományokban ugyancsak a vallási türelem (Toleranzpatent, 1781. október 13.) mellett döntött. „Von der Schädlichkeit allen Gewissenzwanges und andererseits von dem großen Nutzen, der (...) aus einer wahren christlichen Toleranz entspringt”³¹ indítatva lényegében a „*cuius regio, eius religio*” elv maradéktalan érvényesítéséről mondott le, amikor úgy döntött, hogy – bár a nyilvános vallásgyakorlást csak a katolikus

²⁸ Az 1794. évi Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten (ALR) és az 1812. évi Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch für Österreich (OPTK), óvatosan elkerülte a monarchikus rendre veszélyes „emberi jogok” kifejezést, és a „polgár jogairól”, a „személyek általános jogairól” vagy a „polgári jogokról” beszélt. Lásd hozzá Werner Ogris: Az Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv (ABGB) története és jelentősége, in: Herger Csabáné – Kajtár István: *Werner Ogris. Európai jogtörténetésportrék I.*, Budapest-Pécs, Dialóg Campus, 2007, 99-141. o.

²⁹ A porosz felvilágosodás szellemében végrehajtott házassági jogi reformokhoz lásd: Herger: i.m. 65-66. o. és 125-130. o., valamint Heinrich Pohl: *Zur Geschichte des Mischehenrechts in Preußen*, Ferd. Dümmler kiadása, Berlin, 1920; Susanne Weber-Will: *Die rechtliche Stellung der Frau im Privatrecht des preußischen Allgemeinen Landrechts von 1794*, Frankfurt am Main, Lang, 1983; Dirk Blasius: Reform gegen die Frau: Das preußische Scheidungsrecht im frühen 19. Jahrhundert, in: *Frauen in der Geschichte des Rechts von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart* (szerk.: Ute Gerhard), München, C. H. Beck, 1997, 659-669. o.

³⁰ Christian Wilhelm von Dohm: *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*, I-II., Berlin, kiad. n., 1781-1783. A zsidó emancipációs törvény, melynek előkészítése elsősorban Wilhelm von Humboldt nevéhez köthető, Poroszországban a napóleoni háborúkat követő átfogó reformprogram részeként született meg 1812-ben. Mintegy 33 ezer főnyi porosz zsidó kapott ekkor állampolgárságot. Humboldt nézeteihez lásd bővebben: Jacob Katz: *Kiféle a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770-1870*, Budapest, MTA Judaisztikai kutatócsoport, 1995, 84-86. o.

³¹ Idézi Baltl – Kocher – Steppan: i.m. 179. o.

egyháznak engedélyezte –, a két protestáns felekezetnek és a nem egyesült görög egyháznak lehetőséget biztosít a magán vallásgyakorlásra. Imaházat (tehát nem templomot) az azonos helyen lakó, egy felekezethez tartozó száz család létesíthetett – torony, harang és utcai bejárat nélkül. A felekezeti jogegyenlőségről szó sem volt. A *Voltaire* tanaiban mérget látó katolikus uralkodó a kellő vallási türelem mellett továbbra is fenntartotta a katolikus egyház előjogait, bár – ehelyütt nem részletezhető – egyházügyi rendelkezései, többek között a vegyes házasságokat és az abból származó gyermekek vallását szabályozó pátensei³² a katolikus érdekeket súlyosan sértették.³³

A francia forradalmi csapatok katonai sikerei következtében 1795-ben a Rajna bal-parti területeket a Német-római Birodalomtól elcsatolták. A bazeli titkos szerződés értelmében Poroszország a területüket veszített fejedelmek kárpótlását a katolikus egyházi vagyonból kényszerült megoldani. Az 1797-es Campo Formio-i és az 1801-es luneville-i békében Franciaország ezt a megegyezést Ausztriára illetve magára a Német-római Birodalomra is rákényszerítette, amelynek értelmében a *Birodalmi Gyűlés 1803. február 25-én a szekularizáció* mellett döntött (Reichsdeputationshauptschluß). A birodalmon belül eddig önálló államként funkcionáló kölni, a trieri és a mainzi választófejedelemségek, 1 hercegérsekség, 19 hercegpüspökség, 80 apátság most világi kézre került illetve megszűnt, mint ahogy 200 kolostor és 18 egyetem is. Ezzel együtt mintegy 3 milliós katolikus lakosság protestáns, azaz ekkor kifejezetten katolikus-ellenes közigazgatás alá került.³⁴ A katolikus egyházi vagyon vesztesége 3 milliárd aranymárka értéket tett ki, melynek következtében az egyház oktatási és szociális hálózata összeomlott.³⁵ A katolikus történetírás által sötét fényben láttatott korszakot erősen árnyalja, hogy nem sokkal később, az 1810-20-as években kötött *Consalvi-féle konkordátumok*³⁶

³² Lásd Herger: i.m. 58. és 135. o.

³³ A Habsburg örökös tartományok rekatolizálása 1628-ra befejeződött. A zsidókat az 1490-es évek végén Belső-Ausztriából kiűzték, míg a többi tartományban korlátozott jogokkal ugyan, de megmaradhattak. A felvilágosult abszolutizmus transzmigrációt előtérbe helyező, majd a vallási tolerancia irányába fejlődő egyházpolitikájához lásd Gernot Kocher: Die Reformen Josephs II., in: *Josephinismus als Aufgeklärter Absolutismus* (szerk: Helmut Reinalter), Wien-Köln-Weimar, Böhlau, 2008, 125-161. o., különösen 137. o.; Werner Ogris: Aufklärung, Naturrecht und Rechtsreform in der Habsburgermonarchie, in: *Aufklärung. Interdisziplinäre Halbjahresschrift zur Erforschung des 18. Jahrhunderts und seiner Wirkungsgeschichte*, 3. évf. 2. füzet, Hamburg, 1988, 29. és azt követő oldalak; Eduard Winter: *Frühliberalismus in der Donaumonarchie. Religiöse, nationale und wissenschaftliche Strömungen von 1790-1868*, Berlin (Ost), kiad. n., 1968; Eduard Winter: *Revolution, Neoabsolutismus und Liberalismus in der Donaumonarchie*, Wien-Frankfurt-Zürich, Europa-Verl., 1970.

³⁴ Klaus Dieter Hömig: *Der Reichsdeputationshauptschluß vom 25. Februar 1803 und seine Bedeutung für Staat und Kirche unter besonderer Berücksichtigung württembergischer Verhältnisse*, Juristische Studien Band 14, Tübingen, Mohr, 1969; Rudolf Morsey: Wirtschaftliche und soziale Auswirkungen der Säkularisation in Deutschland, in: *Dauer und Wandel in der Geschichte. Festgabe für Kurt v. Raumer zum 15. Dezember 1965* (szerk.: Rudolf Vierhaus – Manfred Botzenhart), Aschendorff, Münster, 1966, 361-383. o.

³⁵ Adriányi Gábor: A katolikus egyház helyzete Itáliában, Franciaországban, Németországban és Magyarországon a XIX. században, in: *Egyházak a változó világban* (szerk.: Bárdos István – Beke Margit), Esztergom, Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata – József Attila Megyei Könyvtár – Egyházak a változó világban Szervezőbizottsága, 1991, 51. o.

³⁶ 1817-ben Bajorország, 1821-ben Poroszország, Baden, Württemberg, Hessen-Darmstadt, Kurhessen

messzemenő jogokat biztosítottak az egyháznak a főpapi kinevezések, a püspökségek és káptalanok dotációja, az egyházmegyei kormányzás és az egyházi hierarchia újjászervezése terén is.³⁷

Amikor 1815-ban a Német Szövetség az addigi birodalom helyén a Bécsi Kongresszuson létrejött, a jogállamiságot a kanti hagyaték értelmében a hatalmi viszonyok jogviszonnyá alakításával próbálták megvalósítani. A *Deutsche Bundesakte* (1815. június 8.) és a *Wiener Schlussakte* (1820. május 15.) jogkatalógusa, új nemzetközi jogi státust létrehozva, rögzítette a szövetséget alkotó fejedelmek és a szabad városok alattvalóinak jogait. Deklarálta, hogy „a Német Szövetség országaiban és területén a keresztény felekezetek között a politikai és polgári jogok élvezetében nem lehet különbség”. Kifejezte szándékát, hogy a „zsidó vallást követő lakosoknak” a szövetséges államokban „polgári kötelezettségeikkel a polgári jogok élvezetét megteremtsék és biztosítsák” olyan módon, hogy az egyes államokban már elismert jogaikat megtartják.³⁸ A „Frühkonstitutionalismus”³⁹ ezen alkotmányai azonban a szabadságjogok objektív jellegét hangsúlyozták, és azok biztosítását a szuverén hatalmának teljességéből vezették le, mint ahogy ezt tette a Bajor Királyság 1808. május 1-jei alkotmánya (Art. VII) is, és messzemenően kerülték a természetjogi kicsengést.

A német alkotmányfejlődésben a Weimari Köztársaság koráig egyedülálló az 1848-49-es évek demokratikus egyszerszerkezési kísérlettel összekötött alkotmányozása. A „Frühkonstitutionalismus” termékeivel szemben a *Frankfurti Nemzetgyűlés* proklamálta a nép alkotmányozó hatalma útján lefektetett jogokat, amelyek alapja az emberi személyiség méltóságának és szabadságának a megőrzése volt. Az 1848. december 17-én a Reichsgesetzblattban kihirdetett „Gesetz, betreffend die Grundrechte des deutschen Volkes” néhány későbbi kiegészítéssel az 1849. március 28-i Birodalmi Alkotmányába⁴⁰ is bekerült

és Nassau, 1824-ban Hannover kötött konkordátumot az egyházi állammal.

³⁷ Az 1830-as években az állam és az egyházak közötti viszonyban a katolikus egyház vonatkozásában jelentkeztek konfliktusok. 1837-ben Clemens August von Droste-Vischering kölni érsek célul tűzte ki, hogy a vegyes-házasságokat szabályozó és Georg Hermes bonni egyetemi tanár tanait elítélő pápai brévét érvényesíti. A porosz kormány ezt a porosz fennhatóság alatt álló bonni egyetem megtámadásaként és a német püspökökkel 1834-ben kötött titkos megállapodás megsértéseként értékelte. Az érsek letartóztatása viszont az „állami önkénnyel” szembeni tiltakozás mellett bizonyos értelemben a német katolicizmus erőre kapását eredményezte. Látható volt ez a teológiai tudományok művelése területén a bonni, a müncheni és a tübingeni egyetemeken kibontakozó iskolák tevékenységében, a Biedermeier révén a művészetek világában és a társadalmi kapcsolatok, így a katolikus egyletek, laikus szervezetek, majd a katolikus politikai pártok létrejöttéhez vezető nagygyűlések („Katholikentag”) vonatkozásában is. Lásd bővebben Adriányi: i.m. 52. o.; az osztrák vonatkozásokhoz Rupert Feuchtmüller – Wilhelm Mrazek: *Biedermeier in Österreich*, Wien, Forum-Verl., 1963; a német vonatkozásokhoz Georg Hermann: *Das Biedermeier im Spiegel seiner Zeit. Briefe, Tagebücher, Memoiren, Volkszenen und ähnliche Dokumente*, Berlin, Deutsches Verlagshaus Bong & Co., 1913.

³⁸ Deutsche Bundesakte vom 8. Juni 1815, Teil II Art. XVI, lásd: <http://www.verfassungen.de/de/de06-66/bundesakte15-i.htm>, letöltve: 2008. július 16.

³⁹ A polgári államépítési elvek megjelenését a német alkotmányozásban lásd Rudolf Oeschey: *Montesquieu und die Verfassungen des deutschen Frühkonstitutionalismus*, Zeitschrift für Staatswissenschaft 104, 1944, 361-389. o.

⁴⁰ Verfassung des Deutschen Reiches vom 28. März 1849, <http://www.verfassungen.de/de/de06-66/verfassung48-i.htm>, letöltve: 2008. július 16.

(Abschnitt VI. *Die Grundrechte des deutschen Volkes*). A Paulskirchenverfassung messzemenő liberális szemlélettel rendezte a vallási jogviszonyokat. A törvény előtti egyenlőség elvéből természetes módon következett, hogy „Minden németet megillet a *lelkiismereti- és vallásszabadság teljes élvezete*”. Ehhez tartozott az a szabadság is, hogy „senki sem kötelezhető vallási meggyőződése nyilvánosságra hozatalára” (144.§). Rögzítették, hogy „*a németek közös házi és nyilvános vallásgyakorlása nem korlátozható*” (145.§ a.). Bár mindkét szakaszban elvileg teljes szabadságjogot ismert el a Nemzetgyűlés, mégis úgy rendelkezett – a francia Emberi és Polgári Jogi Nyilatkozattal azonos módon, – hogy van egy egyedüli korlát, mégpedig „ezen szabadság gyakorlása során elkövetett bűntettek és kihágások” esete, amikor „törvény szerint” büntetni kell (145.§ b.). A *vallási diszkrimináció tilalma*, azaz hogy „a polgári és állampolgári jogok élvezete nem függhet és nem korlátozható hitvallás szerint”, az állampolgári kötelezettségek teljesítésének korlátjával nyert szabályozást (146.§).

Jogot kapott minden felekezet arra, hogy önállóan rendezze és igazgassa saját ügyeit, az állam általános törvényeinek megfelelően. Az *egyházi autonómia* teljes körű elismerése (147.§ a.), amely megfelelt a német protestáns gyökereknek, feltételezte azt is, hogy ez a jog egyenlő *módon és mértékben illet meg minden felekezetet*, azaz „egy felekezet sem részesülhet a többivel szemben az államtól előnyökben; továbbá államegyház nem állhat fenn” (147.§ b.). A rendkívül következetes, szabadelvű szabályozás legnagyobb értéke talán az a rendelkezés volt, hogy „új vallásfelekezetek *szabadon alakíthatók*, nincs szükség hitvallásuk állami elismerésére” (147.§ c.). Tehát sem formai, sem tartalmi feltételt nem állítottak: nem kötötték a felekezet alapítását taglétszámhoz, iskola vagy istentisztelet céljára szolgáló helyiség meglétéhez, sőt a hitvallás írásos benyújtásához sem. Vallás tekintetében a szabadság teljességéből következett annak kinyilvánítása, hogy „senki sem kényszeríthető egyházi szertartásra vagy ünneplésre (148.§). Az esküformula („Isten engem úgy segítjen”, 149.§) meghatározásán túl a nemzetgyűlés az állam és az egyházak közötti kapcsolat tekintetében még egy rendkívül fontos területet rendezett, a házassági köteléki jogot. A 150. § szerint „a házasság polgári érvényessége csak a polgárjogi aktus megtörténtétől függ; és *egyházi esküvőre csak a polgári kötést követően* kerülhet sor”. Míg a kánonjogban és a protestáns felekezeti jogokban is házassági akadály volt a valláskülönbség, a Paulskirchenverfassung ezt az akadályt nem ismerte el a magánjogban, sőt *szekularizálta az anyakönyvezést* is (151.§).

Bár maga az alkotmány csak akkor bukott meg, amikor *IV. Frigyes Vilmos* a felkínált koronát visszautasította, az 1848. december 17-i törvényt, a nemzetgyűlésben többségben lévő liberális erők művét az újjáélesztett nemzetgyűlés 1851. augusztus 23-i döntése értelmében több állam (Bajorország, Hannover, Ausztria és Poroszország) is érvénytelennek tekintette magára nézve. A sikertelenség ellenére is fontos megemlíteni, hogy a többi szabadságjog mellett a vallásszabadság tartalmi elemeiként összegezhető vallási vonatkozású rendelkezések nem a francia előkép szerinti absztrakt jogok csupán, melyek érvényesítését 1789-ben semmi sem biztosította, hanem sokkal inkább *az amerikai*

*Bill of Rights mintájára*⁴¹ megalkotott pozitívizált alkotmányos jogoknak tekinthetők, sajnos még nemzeti joghatály nélkül. A kudarc ellenére az állam és az egyház közötti viszony liberális szabályozásának igénye már nem volt felejtendő. Ennek tipikus jele volt, hogy a modernizációra hajló német államokban, így 1850-ben Frankfurtban, 1869-ben Badenben, majd az 1850. évi porosz alkotmány alapján a Porosz Királyságban is kötelező polgári házasságkötést vezettek be.

Ha a német egység hiánya miatt a polgári alkotmányosság és államberendezkedés megvalósítása további késedelmet szenvedett is, bizonyos változások a tradicionálisan katolikus kötődésű Ausztriában is bekövetkeztek.⁴² A francia forradalom és az amerikai közjogi gondolkodás elveinek, eszméinek hatására a Habsburg örökös tartományokban is erősödött a polgári elemek részéről a szabadságjogok iránti igény, majd 1815 után a nemességen belül is létrejött egy liberális csoportosulás, amely az állam és az egyház elválasztását és az egyház hatáskörének a lelki gondozásra való korlátozását tűzte ki célul.⁴³ Bár a formális szempontból első ilyen jellegű dokumentumként számon tartott *pillersdorfi alkotmány* (1848. április 25.)⁴⁴ és az oktrojált *olmützi alkotmány*, valamint a hozzá csatolt *alapjogi pátens* (1849. március 4.)⁴⁵ egyaránt a századelő német korai alkotmányaihoz, illetve az 1830. évi belga előképhez hasonlíthatók csak, az előbbi alapján összeült *kremsieri* (Kromeritz) *birodalmi gyűlés alkotmánytervezetét*⁴⁶ a szakirodalom érett alkotmányos dokumentumként tartja számon. Annak ellenére, hogy a 19. századi alkotmányozás tipikus problémáitól ez sem mentes, a kremsieri tervezetben szerepelt először Ausztria történetében az a mondat, hogy „Alle Staatsgewalten gehen vom Volke aus (...)”. Az ebben szereplő alapjogok egy része, megváltozott tartalommal, tipikus koraalkotmányos vonásokkal, az alapjogi pátensbe is bekerült, de *a lelkiismeret és a vallás szabadsága* nem a birodalom egésze, csak a Ciszlajtán területek vonatkozásában nyert rögzítést. Gyakorlati jelentősége mindennek nem volt, hiszen alkotmánybíráskodás és végrehajtási

⁴¹ Az Amerikai Egyesült Államok alkotmányos értékeinek hatásához lásd Eckhart G. Franz: *Das Amerikabild der deutschen Revolution von 1848/49. Zum Problem der Übertragung gewachsener Verfassungsformen*, Heidelberg, Carl Winter, 1958.

⁴² Az 1848-1867 közötti korszak egyházpolitikai változásai tekintetében lásd Theo Mayer-Maly: *Die Grundrechte der religiösen Lebens in der österreichischen Verfassungsgeschichte des 19. Jahrhunderts*, in: *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht* 5, 1954, 38-62. o.; a korszak alkotmányos dokumentumainak alapjogi rendelkezéseit részletesen lásd Brauneder: i.m. 133-190. o. és Baltl – Kocher – Steppan: i.m. 195-222. o.

⁴³ A korszak egyházpolitikai fejlődését részletesen lásd Eduard Hosp: *Kirche Österreichs im Vormärz 1815-1850*, Forschungen für Kirchengeschichte Österreichs Band 9, Wien-München, Herold, 1971; Lorenz Reinhold: *Schwarzgelber Patriotismus. Der Katholizismus als Klammer der Habsburger Monarchie von 1848 bis 1918*, *Wort und Wahrheit* (1867) 22, 372-377. o.

⁴⁴ Allerhöchstes Patent vom 25. April 1848 Verfassungs-Urkunde des österreichischen Kaiserstaates, III. Staatsbürgerliche und politische Rechte der Staatseinwohner, <http://www.verfassungen.de/at/verfassung48-i.htm>, letöltve: 2009. február 2.

⁴⁵ Reichsverfassung für das Kaisertum Österreich vom 4. März 1849 nebst dem dazu gehörigen Manifeste und Grundrechtspatent (Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich, 1849, 148. és azt követő oldalak.), <http://www.verfassungen.de/at/verfassung49-i.htm>, letöltve: 2009. február 2.

⁴⁶ Entwurf des Österreichischen Reichstages, welcher in der Zeit vom 22. Juli 1848 bis 4. März 1849 getagt hat, zuerst in Wien, ab dem 22. November 1848 in Kremsier (Mgft. Mähren), (Kremsier Entwurf"), <http://www.verfassungen.de/at/verfassungsentwurf49-i.htm>, letöltve: 2009. február 2.

normák hiányában⁴⁷ valamennyi jog csak *államcél-meghatározásként* volt értelmezhető.⁴⁸

A *szilveszteri pátensekkel* (1851. december 31., Reichsgesetzblatt, a továbbiakban RGBl. 2-4/1852) a koraalkotmányos korszak a vallási viszonyok tekintetében is véget ért. Az olmützi alkotmányhoz csatolt alapjogi pátenszt formálisan is hatályon kívül helyezték, bár a törvényesen elismert egyházak azon jogát, hogy közös, nyilvános vallásgyakorlatot folytassanak és belső igazgatást végezzenek, nem vonták meg (RGBl. 2/1852).⁴⁹ A katolikus egyházat a kormányrendszer fontos részének tekintették. Az *1855. augusztus 18-i konkordátum*,⁵⁰ mellyel *Ausztria ismét katolikus hatalomként lépett fel*, az eddig állami hatáskörbe tartozó jogosultságok egész sorát adta át anélkül, hogy azok állami felügyeletét biztosította volna. Ennek jelentősége elsősorban az volt, hogy – mintegy középkorias jelleggel – az egyház világi hatalmat gyakorolt és az állam feladta az egyházakkal szembe 1848-ban megfogalmazott indifferens magatartását. A konkordátum központi részét a házassági köteléki jog képezte: míg az ABGB (1811) a kötelező egyházi házasságkötés intézményét megőrizve egységes, szekularizált házassági jogot (44-136.§§) teremtett, a konkordátum a katolikusok számára ismét a kánoni szabályokat léptette érvénybe.⁵¹ Külpolitikai vonatkozásban a konkordátum egyrészt a német katolikusok védelmét és ezzel Ausztria pozíciójának erősödését jelentette a Német Szövetségben, másrészt a francia hatás háttérbe szorítását – nem csak a német térség, hanem Szardínia, Spanyolország, Hollandia és Svájc vonatkozásában is.⁵²

A harmadik „forrás” eredményei, a *Frankfurti Nemzetgyűlés és a kremsieri birodalmi gyűlés által megalkotott alkotmányjogi dokumentumok liberális szellemiségű rendelkezései* a 1871 után az egységes német államban, illetve 1867 után Ausztriában finomabb megoldásokat követve, kompromisszumos jelleggel, de *folytatásra leltek*. A kronológiát követve nézzük először az állam és az egyház közötti viszony modernizálásának osztrák útját!

Az 1867. év a „Dezemberverfassung” öt alkotmánylevelével⁵³ mélyreható

⁴⁷ Végrehajtási törvényről szó sem lehetett, rendeleti úton pedig csak az állam és a katolikus egyház közötti viszonyt (RGBl. 1850/156, 157) szabályozták, illetve némiképp javítottak az evangélikus valláshoz tartozók jogállásán (RGBl. 1849/171).

⁴⁸ Brauner: i.m. 147-148. o.

⁴⁹ 1850. április 18-i császári rendelet szabadságot adott a Szentszékkal való kapcsolattartásban és kibővítette a belső egyházi igazgatási jogot.

⁵⁰ A IX. Pius pápával folytatott tárgyalások során Ferenc József tejhatalmú képviselője Othmar Rauscher bíboros volt. Lásd bővebben Max von Hussarek: *Die Verhandlungen des Konkordats vom 18. August 1855. Ein Beitrag zur Geschichte des österreichischen Staatskirchenrechts, Archiv für Österreichische Geschichte* (1922) 109, 477-811. o.; Ignaz Beidtel – Alphons Huber: *Österreichs Umbau im Verhältnis des Reichs zur Kirche*, I. köt. Das Concordat, Wien, kiad. n., 1862.

⁵¹ Az ABGB vonatkozó szabályainak hatályon kívül helyezéséről az 1856. október 8-i pátens rendelkezett.

⁵² Peter Leisching: *Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien*, in: *Die Habsburgermonarchie ...*, i.m. 33. o.

⁵³ Staatsgrundgesetze des Kaisertums Österreich vom 21. Dezember 1867 („Dezemberverfassung”), StGG über die Reichsvertretung, StGG über allgemeinen Rechte der Staatsbürger, StGG über Einsetzung des Reichsgerichtes, StGG über die richterliche Gewalt, StGG über die Ausübung der Regierungs- und Vollzugsgewalt. Elemzi Brauner: i.m. 193-222. o., a normaszöveget lásd <http://www.verfassungen.de/at/>, letöltve: 2009. február 2.

változást hozott az Osztrák Császárságban. „Az állampolgárok általános jogairól” szóló második alkotmánylevél, melynek szövegezését a kemsieri tervezet és az olmtüzi alkotmányhoz csatolt alapjogi pátens is erősen befolyásolta, ismét az állam és az egyház elválasztásának elvén állt. Míg az ellenreformáció korát az osztrák katolikus egyház ecclesia triumphansként zárta, és államegyházi pozícióját a felvilágosult egyházpolitikai reformok sem veszélyeztették, most a polgári modernizáció jegyében a liberális elvek kerültek ismét előtérbe. 1861. évi *Protestáns Pátens* az evangélikus egyháznak köztestületi jogállást biztosított, majd, mivel a katolikus egyházat privilegizáló *konkordátumot* külpolitikai szempontból még meggyőződéses neoabszolutista hívek is sérelmesnek találták Ausztriára nézve, 1867-ben a Birodalmi Tanács elrendelte ennek *revízióját*.⁵⁴ Ezt az utat folytatta a második alkotmánylevél, amikor garantálta az állampolgárok lelkiismereti és vallásszabadságát, a törvényesen elismert vallási testületek nyilvános vallásgyakorláshoz és autonóm igazgatáshoz való jogát, valamint a törvényesen el nem ismert vallási testületeknek a magán vallásgyakorláshoz való jogát. A vallásos hit megválasztásának szabadságát (*személyes vallásszabadság*) tehát minden állampolgár élvezhette, a *közösségi vallásgyakorlás* azonban messzemenően korlátozott volt.

Az elveket rögzítő „Decemberi Alkotmány” végrehajtásáról 1868. május 25-én három törvénycikkben rendelkeztek. Az ún. *májusi törvények* (Maigesetze, RGBI. 47. és azt követő oldalak) közül az első a *házassági törvény* volt, amely ismét hatályba helyezte az OPTK házassági köteléki jogát és bevezette a szükségbeli polgári házasság (Notzivilehe) intézményét arra az esetre, ha a lelkész az állam által el nem ismert okból tagadja meg a közreműködést a házasságkötésnél.⁵⁵ A második *az oktatás és az egyházak közötti kapcsolatot* rendezte. Az állam általános felügyeleti joga alapján tartományi, kerületi és helyi iskolatanácsok felállításáról rendelkeztek, és a vallásoktatást az iskolafenntartó egyházaknak engedték át.⁵⁶ A harmadik törvény *az állampolgárok interkonfessionális viszonyairól* szólt, mely 14 éves kor felett biztosította a vallásváltoztatás szabadságát. A liberális, de messze nem egyházellenes szellemiségű, jogilag jól átgondolt, érezhetően nagy gondossággal megfogalmazott törvények célja az állami és az egyházi szféra világos elválasztása volt olyan módon, hogy a katolikus egyházat a többi felekezettel szemben előnyben részesítették volna. Ennek ellenére, vagy mondhatnánk, talán éppen ezért, a katolikus egyház kártékonynak ítélte úgy az alkotmány vallási vonatkozású rendelkezéseit, mint a májusi törvényeket.⁵⁷ Az I. vatikáni zsinat pápai tévedhetetlenségét (infallibilitás) kimondó dogmája, valamint a konkordátum életben tartása körüli vita az egyház kritikusaik számát növelte. A kormányzat békülékeny hozzáállása és a császár fáradozása azonban elkerülhetővé

⁵⁴ Lásd bővebben Friedrich Engel-Jánosi: *Österreich und der Vatikan 1846-1918*, 2. köt., Graz-Wien-Köln, Verlag Styria, 1958, 130. o.

⁵⁵ Ehhez csatlakozva állami anyakönyvvezetést vezetett be az 1870. április 9-i törvény (RGBI.51).

⁵⁶ Az 1869. május 14-i birodalmi népiskolai törvény ez alapján (RGBI.62) általános tankötelezettségről rendelkezett. 1883-tól az iskola vezetőjének képesítést kellett szereznie annak a vallásnak az oktatására, melyhez öt éves átlagban a tanulók többsége tartozott. Lásd Baltl – Kocher – Steppan: i.m. 234. o.

⁵⁷ „Leges abominabiles”, 1868. június 22.

tette a komolyabb ellentétek kibontakozását.⁵⁸

Ilyen előzmények után a *májusi törvények* elnevezés (ez esetben is három törvényről volt szó) még egyszer előkerült az Osztrák Császárságban. A *katolikus egyház külső viszonyainak szabályozásáról* címet viselő 1874. május 7-i törvény megerősítette a konkordátum 1870. évi hatályon kívül helyezését (RGI. 50), illetve rendezte az egyház vagyoni viszonyait. Ugyan ezen a napon fogadták el a *vallási alapról* szóló törvényt, amely a *II. József* által a felosztatott kolostorok vagyonából létrehozott vallási alapot állami vagyonnak nyilvánította (RGI.51). Végezetül a harmadik májusi törvény (1874. május 20., RGI. 68) a mindeddig el nem ismert felekezetek számára megadta a törvényi elismerést, amennyiben nem álltak szemben a szokásokkal és törvényekkel, valamint önálló közösséget alkottak.

Ezek voltak az osztrák, alapvetően liberális, de a katolikus egyházzal szemben mindvégig megfontolt, előzékeny politikát folytató polgári modernizáció eredményei az állam és az egyház viszonyát tekintve. A tradicionális katolikus elkötelezettség, a lakosság túlnyomó részt homogén vallási hovatartozása és az 1848-as forradalmi eszmék lecsengésével önmagát ismét a középkorias „Gottesgnadentum” fényében látó *Ferenc József* személye⁵⁹ garantálta ezt az összességében békés átalakulást. A porosz-német kultúrharchoz fogható ellentétet a Monarchia sikeresen elkerülte; gróf *Andrássy Gyula* külügyminiszter ennek érdekében nem támogatta *Bismarckot* a pápai hatáskör visszaszorítására irányuló törekvésében sem. Az 1868. évi és az 1874. évi liberális egyházpolitikai rendelkezések által megrendített pozíciójú osztrák katolikus egyház a 70-es évek közepétől a belpolitikai életben előtérbe kerülő konzervatív-klerikális és nemzeti erőktől, a századvéghez közeledve pedig az immár párttá szerveződött – nem ritkán zsidóellenes⁶⁰ – politikai katolicizmustól remélt segítséget.

A visszafogott osztrák egyházpolitikai liberalizációt – eszközeit és hozzáállását tekintve – messze meghaladta a porosz utat követő össznémet egyházi reformok köre. Az erős ösztönző erő, amely 1848-ban az alapjogok alkotmányos rögzítéséhez vezetett az alulról szerveződő német egységtörekvés során, jó ideig nem jelent meg újra. Kivételt jelentett az *1850. január 31-i porosz alkotmány*, mely a vallási viszonyokról két, egymástól jelentősen különböző rendelkezést tartalmazott. 12.§-a – liberális szellemben – az *egyéni* hitvallás megválasztásának

⁵⁸ Az 1868. évi májusi törvényeket követő egyházi ellenállást lásd Konrad Meindl: *Leben und Wirken des Bischofs Franz Joseph Rudigier von Linz*, Linz, Bischöfliches Priesterseminar, 1891, különösen 612-615. o., 661-724. o. és 725-825. o.; Norbert Miko: Die katholische Kirche in Österreich-Ungarn um 1870 in der Berichterstattung des Wiener Nuntius, in: *Festschrift Karl Eder zum 70. Geburtstag*, (szerk.): Helmut J. Metzler-Andelberg, Innsbruck, J. A. Gall, 1959, 211-222. o.

⁵⁹ Ferenc József az 1874. évi májusi törvényekkel szemben mindvégig visszafogott hozzáállást tanúsított. Lásd hozzá Fritz Fellner: Kaiser Franz Joseph und das Parlament. Materialien zur Geschichte der Innenpolitik Österreichs in den Jahren 1867-1873, in: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 9, 1956, 287-347. o.

⁶⁰ Az osztrák zsidók jogállásához illetve önmeghatározásához a 19. század második felében lásd Joseph Samuel Bloch: *Der nationale Zwist und die Juden in Österreich*, Wien, Gottlieb, 1886; Nathan Birnbaum: *Die nationale Wiedergeburt des jüdischen Volkes in seinem Lande als Mittel zur Lösung der Judenfrage. Ein Appell an die Guten und Edlen aller Nationen*, Wien, a szerző saját kiadása, 1893; Nathan Birnbaum: *Den Ostjuden ihr Recht!*, Wien, Gottes Volk Verlag R. Löwit, 1915; Kopel Blum: *Aufklärung und Reform bei den Wiener Juden*, phil Diss, Wien, 1935.

szabadságát és a polgári jogok élvezetének hitvallástól független voltát biztosította. Sokkal inkább a 16. század óta kialakult tradicionális német rendet követte azonban azzal, hogy *csak a római katolikus és az evangélikus egyház számára* adta meg az önálló egyházi igazgatáshoz való jogot, valamint a vallási, oktatási és jótékonyági célokat szolgáló intézmények és alapok birtoklásának és élvezetének jogát. Ezzel együtt az államnak az egyházi hivatalok betöltéséhez illetve megerősítéséhez fűződő jogát feloldotta. Ezen rendelkezések (15-18.§§) újdonsága abban rejlett, hogy az evangélikus egyház szervezete mindeddig nem épülhetett ki hiánytalanul, hiszen a 16. század óta az államhatalom mélyen beavatkozott az egyház belső ügyeibe. A katolikus egyház vonatkozásában az ALR saját korának szemléletmódja szerint az állammal szemben erősen korlátozott jogokat biztosított csak. Ezek a korlátok többnyire *filozofikus követelmények, nem konkrétan megvalósuló jogi normák* voltak; sem az egyház, sem az állam nem érvényesítette őket.⁶¹ Az 1840-ben trónra lépő *IV. Frigyes Vilmos* úgy az evangélikus, mint a katolikus egyház tekintetében messzemenően támogatta azok önállóságát. A fenti alkotmányos rendelkezések életbe lépte ennek a szemléletmódnak volt köszönhető.

Az Észak-német Szövetség alkotmánya⁶² és ennek nyomán a birodalmi alkotmány⁶³ nem rendelkezett az alapjogokról. Mindezt csak részlegesen kompenzálta az elképzelés, hogy külön törvények útján gondoskodnak az alapjogok érvényesítéséről. Minden esetre az 1869. július 3-i törvény, amely a „polgári és állampolgári jogok” között külön nevesítve a *felekezetek jogegyenlőségéről* rendelkezett, illetve ezt a közhivatalok viselésére való képesség vonatkozásában is megtette,⁶⁴ az egyesült Németországban is hatályban maradt – „Wilhelm, von Gottes Gnaden König von Preußen” akaratából. A törvény preambuluma szerint az uralkodó legitimitását Isten kegyelméből származtatta, ami különösen annak fényében érdekes, hogy a katolikus Habsburg-ház már jó kétszázötven éve hangoztatta azon véleményét, amely szerint a protestáns hitre tért Hohenzollernek hatalmuk természetfeletti alapját elveszítették: a fadarabból baltával hasított királyi pálca az angyaloktól átvett jogarral nem vetekedhet.⁶⁵

Az alapjogok alkotmányi hiánya némiképp magyarázható azzal, hogy a 19. század második felében uralkodó jogi pozitivizmus értelmében a polgárok szabadságát akkor látták biztosítva, ha az *ex act* rögzítésen túl gyakorlati érvényesülésük garanciáit is megteremtették. Ez pedig – az alkotmány, mint jogi norma sajátosságából fakadóan – részleteit is tekintve külön törvények útján lehetséges. Nem feledhető azonban a vilmosi Németország kompromisszumos karaktere sem; az a törekvés, hogy a tradicionális elit és a feltörekvő polgárság közötti egyensúly megmaradjon.⁶⁶

⁶¹ Lásd bővebben J. H. von Kirchmann: *Der Kulturkampf in Preußen und sein Bedenken*, Leipzig, 1875, kiad. n., 4. o.

⁶² Verfassung des Norddeutschen Bundes vom 16. April 1867, <http://www.verfassungen.de/de/de67-18/verfassung67-i.htm>, letöltve 2009. február 9.

⁶³ Gesetz betreffend die Verfassung des Deutschen Reiches vom 16. April 1871, <http://www.verfassungen.de/de/de67-18/verfassung71-i.htm>, letöltve 2009. február 9.

⁶⁴ <http://www.verfassungen.de/de/de67-18/verfassung71-i.htm>

⁶⁵ Lásd Kocher: *Szimbólumok ...* i.m. 79. o.

⁶⁶ Lásd bővebben Reiner Wahl: *Der preußische Verfassungskonflikt und das konstitutionelle System des*

Az egységes német nemzetállam vezetésének az egyházpolitika terén olyan problémával kellett megküzdenie, amely a vesztfáliai békekötések által rögzített *vallási széttagolódásból következett*. Míg a Habsburg örökös tartományokban ez a nehézség fel sem merült, hiszen a „vallási térkép” ott túlnyomórészt egyszínű volt, *az eddig katolikus tartományfejedelem alatt álló dél-német tartományoknak az új föderatív államba való integrálása* az egyházpolitika területén nem volt zökkenőmentes. A porosz hagyaték az egyházi ügyekben erőteljesen beavatkozó, protestáns, de – felvilágosult hozzáállásból és gazdasági érdekből fakadóan – toleráns egyházpolitika volt. Nos, 1871 után nem csak a nemzeti kisebbségek és a balliberális polgárság, hanem a német katolicizmus is ellentétbe került az államhatalommal, amikor a birodalmi jogegység létrehozása érdekében *Bismarck* kancellár (1871-1890) továbbra is fenntartotta szövetségét a polgári-nemzeti liberális erővel:⁶⁷ a kor egyházi irodalma a bismarcki egyházpolitika a gyökerét egyértelműen az 1848-as eszmékben vélte felfedezni,⁶⁸ míg a pápai tévedhetetlenségről szóló dogma kihirdetését csak közvetlen kiváltó oknak tekintették.

A „Kulturkampf” elnevezés *Rudolf Ludwig Karl Virchow*⁶⁹ szabadelvű képviselőtől származik, aki kultúrharc alatt a kultúrának az egyházi befolyástól való „felszabadítását” értette. Ennek ellenére a fogalom az egyházellenesnek tartott állami jogalkotás szinonimájává vált. A német püspöki kar 1871 szeptemberében feliratban tiltakozott a császárnál, mivel a kormány nem távolította el azokat az iskolai hitoktatókat, akik az I. vatikáni zsinat új dogmájával szembehelyezkedtek. Míg a magas klérus a pápai tévedhetetlenség tanának általános elismertetésén fáradozott, a kormányzati értékelés túlzónak találta a népiskolai oktatásra IX. Pius *Quanta Cura* (1864. december 8.) enciklikája értelmében gyakorolt egyházi hatást: a tanárok erősen függtek az egyháztól és az oktatás a világi tárgyak esetében is ultramontán szemlélet szerint történt,⁷⁰ ami a felekezetek közötti békés viszonyt is veszélyeztette. *Az állami szuverenitás teljességének igényére hivatkozva* 1872 februárjában az elemi iskolák felügyeletét átruházták az államra, majd az országból kiutasították a jezsuitákat és rövidesen az összes iskola állami felügyelet alá került.

Kaiserreichs, in: *Moderne deutsche Verfassungsgeschichte (1815-1918)* (szerk.: Ernst-Wolfgang Böckenförde), Köln, Kiepenheuer & Witsch, 1972, 171-194. o.

⁶⁷ Legerősebbnek Nemzeti Liberális Párt mutatkozott. A kormányzó liberál-konzervatív Német Birodalmi Párttal szemben foglalt helyet a porosz ókonzervatív alapon szerveződött (1876) Német Konzervatív Párt. A kormányzattal egyre inkább szembe helyezkedett az Eugen Richter vezetése alatt álló balliberális Haladás Párt (később Szabadelvű Párt), a lengyelek és néhány kisebb csoportosulás (welfek, dánok), a szociáldemokraták, valamint a Ludwig Windthorst vezette katolikus Centrumpárt is. A vilmosi Németország pártviszonyaihoz lásd Thomas Nipperdey: *Über einige Grundzüge der deutschen Parteigeschichte* és Ebenhard Pikart: *Die Rolle der Parteien im deutschen konstitutionellen System vor 1914*, in: *Moderne deutsche ...* i.m. 237-257. o. illetve 258-281. o.

⁶⁸ Lásd Otto Krabbe: *Wider die gegenwärtige Richtung des Staatslebens im Verhältnis zur Kirche*. Ein Zeugnis, Rostock, 1873, kiad. n., 4-5. o.

⁶⁹ Virchowot a modern patológia tudományának megalapozójaként tartják számon. Liberális politikusként részt vett 1848-ban a márciusi forradalomban, majd 1861-ben a Haladás Párt alapítója és elnöke lett. 1880 és 1893 között képviselő volt a Birodalmi Gyűlésben, elsősorban liberális egyházpolitikai és az antiszemitizmust elítélő hozzáállásáról volt ismert. Lásd hozzá Erwin-Heinz Ackerknecht: *Rudolf Virchow. Arzt, Politiker, Anthropologe*, Stuttgart, Enke, 1957.

⁷⁰ Kirchmann: i.m. 9. o.

A dél-német tartományok „poroszítása” ellen fellépő egyházi vezetők és a katolikus Centrumpárt ezután egy reform-törvénycsomaggal szembesült. 1873. május 11-én az *egyházi személyek képzéséről és alkalmazásáról*,⁷¹ május 12-én az *egyházfegyelmi hatalomról és az egyházi ügyekben eljáró királyi törvényszékek felállításáról*,⁷² május 13-án az *egyházi büntető és fenyítő eszközök használatához való jog korlátairól*,⁷³ végül május 14-én az *egyházból való kilépés tárgyában*⁷⁴ rendelkezett a Reichstag. A porosz kormány egyházpolitikáját hívei az állami szuverenitás teljességének igényéből kiindulva „a római hierarchia és az ultramontanizmus” létével⁷⁵ indokolták, amely az „utóbbi francia-német háború, (...) közvetett módon a protestantizmusnak a katolikus egyház feletti győzelme óta (!) politikai jelentőségre tett szert”, különösen annak fényében, hogy „miután az Olasz Királyságot az európai hatalmak elismerték, a pápa világi hatalma Róma egy részére korlátozódott.”⁷⁶

Katolikus részről azonban értetlenkedéssel fogadták azt, hogy *Bismarck* egy zsinati határozatnak az európai államok és különösen Németország vonatkozásában oly nagy jelentőséget tulajdonított.⁷⁷ Hozzáállását durva keresztényellenességnek, vallástalanságnak bélyegezték,⁷⁸ főleg az után, hogy a porosz, 1873. évi „májusi törvények” a klerikusokra is kiterjesztették az állami felügyeletet. 1873-ban a katolikus szerzők a „fegyverek” ismerete alapján már az ultramontán szemlélet elkerülhetetlen vereségéről vizionáltak,⁷⁹ kifejezték azt is, hogy ez a vereség, azaz a katolikus vallásosság háttérbe szorítása általános morális bukást fog eredményezni: „(...) ha a harc véget ér, még ijesztőbb, sötétebb jövő előtt fogunk állni, és a győztes csak saját bukásán munkálkodott”.⁸⁰ A reformtörvény-csomag által kiváltott ellenállás mértéke minden esetre meglepetésként érte a porosz kormányt, nem különben az is, hogy *IX. Pius* pápa a következő év február 5-én kiadott *enciklikájában az 1873. évi porosz „májusi törvényeket” a katolikusokra nézve érvénytelennek nyilvánította.*⁸¹

A kultúrharc 1875. február 6-án a *kötelező polgári házasságkötés* bevezetésével érte el a tetőpontját. Az egyházi hatáskör csökkentése mellett ez a reform a

⁷¹ Gesetz über die Vorbildung und Anstellung der Geistlichen vom 11. Mai 1873, a törvény szövegét közli: M. von Oestfeld: *Die kirchenpolitische Reformgesetze Preußens*, Breslau, 1873, 47-69. o.

⁷² Gesetz über die kirchliche Disciplinargewalt und die Errichtung des Königl. Gerichtshofes für kirchliche Angelegenheiten vom 12. Mai 1873, a törvény szövegét közli uo: i.m. 85-104. o.

⁷³ Gesetz über die Grenzen des Rechts zum Gebrauch kirchlicher Straf- und Zuchtmittel vom 13. Mai 1873, a törvény szövegét közli uo: i.m. 104-109. o.

⁷⁴ Gesetz, betreffend den Austritt aus der Kirche vom 14. Mai 1873, a törvény szövegét közli uo: i.m. 123-131. o.

⁷⁵ Az ultramontanizmus szerepének értelmezéséhez katolikus részről lásd Franz von Florencourt: *Ueber die Stellung und die Maßnahmen der Staatsregierung gegenüber dem Ultramontanismus*, Bonn, 1872., különösen 10-12. o. és 102-104. o. valamint Theodor Weber: *Staat und Kirche nach der Zeichnung und Absicht des ultramontanismus*, Breslau, 1873.

⁷⁶ A hivatalos érvelést lásd Oestfeld: i.m. 1-2. o.

⁷⁷ Kirchmann: i.m. 5. o.

⁷⁸ D. Friedrich Fabri: *Staat und Kirche. Betrachtungen zur Lage Deutschlands in der Gegenwart*, h.n., 1872, 21-35. o.

⁷⁹ Weber: i.m. III. o.

⁸⁰ Florencourt: i.m. 103. o.

⁸¹ Lásd bővebben Kirchmann: i.m. 19. o.

felekezetek közötti kapcsolatot is elnehezítette azzal, hogy a törvény a protestáns felekezeti jog szabályait vette át szekularizált formában.⁸² Ugyanekkor betiltották a szószékről folytatott politikai agitációt, állami felügyelet alá helyezték a papi szemináriumokat, sőt az állami ügykörnek tekintett egyházi vagyonkezelést olyan módon szabályozták, hogy az állami hatóságoknak szorosan alárendelt, laikus hivatali szervezet révén a szervezett egyházközség (közgyűlés, képviselőtestület, előljáróság) intézményét meghonosították a porosz katolikus egyházban.⁸³ A munkásmozgalom megerősödése miatt a kultúrharc azonban lassan lekerült a napirendről, majd az 1870-es évek végére a politikai katolicizmus megerősödésével és az egyházpolitika átrendeződésével be is fejeződött. A kormánynak szüksége volt immár a katolikus Centrumpárt támogatására, sőt a munkásmozgalomra reagáló keresztényszocializmus kibontakozását is megnyugvással vette.

---

⁸² Lásd Dölle: i.m. 183. o.

⁸³ Gesetz über die Vermögensverwaltung in den katholischen Kirchengemeinden vom 20. Juni 1875, melynek szövegét közli *Archiv für katholisches Kirchenrecht*, 1875. évf., 167. és azt követő oldalak.